

2.3 М. Шоқай XX ғ. басындағы Түркістанның әлеуметтік-тарихи ахуалы және болашақ Түркістанда азаматтық қоғамға сай мемлекеттік құрылым жөніндегі ойлары

Алаш жетекшілерінің Ресейдегі Ақпан революциясын бұратана ұлттарға, соның ішінде Түркістан халқына да бостандық әкеледі деген үлкен үмітпен қарсы алды дегенбіз. Өйткені революция патша билігін, монархияны жойды. Ресей демократиялық партиялары – кадеттер, оңшыл және солшыл социалистер т.б. келешек Ресейді федеративтік демократиялық республикалар түрінде көруші еді. Яғни, Ресей империясына кіретін орыстар және тағы басқа халықтар өз республикаларын құрып, федерацияның тең мүшесі бола алады деп ойлайтын. Орыс демократтары осы өз атына сай халықтар теңдігі идеясына оң қарайтын. Бұл, әсіресе, А. Ф. Керенский, П.Н. Милуков сынды саяси қайраткерлердің Дума мінбелеріндегі сөйлеген сөздерінде көбірек айтылатын. Ақпан революциясының нәтижесінде билік басына келген демократтардың өздері құрған өкіметті уақытша деп атауы тегін емес еді. Олардың тұрғысынан қарағанда билік халықтың басым көпшілігінің ықтиярлығымен келген жоқ, орталықтағы төңкерістің нәтижесі ғана еді. Сондықтан да құрылған билік бүкіл халықтың ырықын білдіре алмайтындықтан бұл өкіметтің міндеті – биліктің бірден бір заңды түрі бола алатын Құрылтай жиналысының (парламенттің) сайлауын дайындап, өткізу деп есептеді. Құрылтай жиналысының сайланған депутаттары ғана халықтың еркін білдіретін шын билік бола алады, тек солар ғана атқару билігінің органы – өкіметті сайлайды. Осы Ресей тарихында бірінші рет болған, жалпы тең құқықтық жағдайда демократиялық жолмен сайланған ең бірінші парламентті октябрьде билікті қолына түсіріп алған большевиктер көсемі Лениннің нұсқауымен күшпен таратып жіберді. Оған дейін Құрылтай жиналысы идеясын Лениннің өзі, яғни большевиктер қолдап келген еді. Бірақ сайланған Құрылтай жиналысы депутаттарының көпшілігін большевиктер құрай алмады. Басқаша айтқанда Ресей халқының сайланған заңды билік органын халықтың азғантай тобы – фабрика-зауыт жұмысшыларының – қарулы көтерілісімен ғана келген большевиктер зорлықпен таратып жіберді. Осы Құрылтай жиналысының құрамында Түркістан халықтарынан сайланған депутаттар да бар еді. Солардың бірі Мұстафа Шоқай болатын. Большевиктердің демократияға жат күш екендігін олардың теориялық қағидаларын білмейтіндер үшін де айқын көрсете алатын ең сорақы факт осы болатын.

Жалпы дүниетанымдық, түпкі саяси мұраттары жағынан М. Шоқай Алаш қозғалысы көсемдеріне, әрине, жақын болды. Әсіресе, бұл Ә. Бөкейхановтың әлеуметтік-саяси тұрғысымен көбірек үйлеседі. Сонда да болса бір үлкен мәселеде олардың көзқарастары алшақ болды. Ең алдымен М. Шоқай Орталық азияны мекендейтін түрік халықтарын, тіпті, одан да тыс өңірлерді жайлаған түрік халықтарын шын мәнінде бір халықтың әр түрлі бөліктері, яғни жеке-жеке халықтар емес, бір халыққа кіретін жеке ұлыстар деп қарады.

Сондықтан түрік халқы жайлайтын бүкіл Түркістан бір авономия болғаны дұрыс деп есептеді. Бұған оның ойынша, әрине, қазақтар да кіреді. Орталық азияны жайлаған барлық түрік ұлыстары – қазақтар, өзбектер, қырғыздар, түрікпендер т.б. ұлыстар бірге болғанда ғана қуатты бір мемлекет құра алады. Олардың мәдени, рухани т.б. тамырлары бір. «Түркістан ұлттық қозғалысының тарихында Мұстафа Шоқай мен оның алашордалық достарының арасында бірінші рет қозғалыстың екіге бөлінуіне жол берілді. М.Шоқай ұлттық қозғалыстың тек теориялық негізін қалап қоймай, ұлттық қозғалыстағы эмиграцияның орнын да анықтайды», – деп жазады Б.Садықова /14/. Бірақ Ә.Бөкейханов бастаған Алаш көсемдерінің көпшілігі бұл идеяға қарсы болды. Олар айтқан уәждердің де, әрине, негіздері жеткілікті сияқты еді. Ол өз алдына байыпты талдауды қажет ететін тақырып. Ә.Бөкейхановтың айтуынша егер біздерде – қазақтарда – оқыған, көзі ашық азаматтар, яғни қажетті кадрлар соншалықты тапшы болып отырса, мысалы, Өзбекстанда бізбен салыстырғанда ондайлар он есе кем. Оның үстіне оларда қалың бұқара діншілердің ықпалында. Сондықтан да оның пайымдауы бойынша мұндай одақтасу арқылы біз қайда барамыз?

Бұл айтыс, бірақ олардың арақатынастарын бұзған жоқ. М.Шоқай Түркістан автономиясын құру жолындағы қат-қабат әрекеттердің арасында қазақ автономиясын құру істерінде де араласып жүрді. «Шоқайдың автономия жариялаудың уақытына байланысты қызу талқылауларда қай жақты қолдағандығы туралы қолымызда ешқандай дерек жоқ. Бірақ екі жақ арасында дәнекерлікке жүргендігі туралы дерекке қарағанда, оның бейтарап бағыт ұстанғандығын айта аламыз», – дейді Әбдуқап Қара. Түркістан автономиясы Алаштың бір бөлігі. Оны бөліп қарау қате. Себебі Мұстафа Шоқайды Түркістанға жіберіп отырған Әлихан Бөкейхан. Түркістан автономиясының бірінші басшысы Мұхамеджан Тынышбайұлы Алаш қайраткері, екінші және соңғы президенті Мұстафа Шоқай Алаш қайраткері. Жалпы ол кезде Түркістан автономиясының құрамындағы Сырдария қазақтары сан жағынан сол кездегі жалпы қазақтың жартысынан артық болатын. Алаш көсемдері олардың тағдырына бейқам қарай алмайтын еді. Түркістан мен Алашорда бір-біріне тәуелсіз үкіметтер болды. Олар өзара байланысып бір мезгілде шыққан емес. Бір-бірінен хабарсыз бой көтерді. Бірақ екеуі Алаштың екі қолы болды. Айналып келгенде, олар Алаш қозғалысының екі бөлек тармағы. Кейін большевиктер екеуін де құлатқаннан кейін Түркістан автономиясынан Мұстафа Шоқай, Ғұбайдолла қожа, Башкұрт үкіметінен Зәки Уәлиди Тоған, Алашорда үкіметінен Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы Орынборда бас қосып, жаңа одақ құрды. Ол «Ресей Оңтүстік-Шығыс автономиялық Мұсылман өлкелері одағы» деп аталды. «Түрікшілдік идеясы түрік тайпаларының сыртқы жаумен қырғи-қабақ соғыс барысында ортақ ұлттық мүдделерін бірігіп қорғау мақсатынан өмірге келсе керек. Бұл процесс, деректер көрсетіп отырғандай, хунндар, үйсін және қаңлы дәуірінде-ақ жүріп жатты. Ал тұтас бір концепция, көзқарас түрінде оның қалыптасуы, мамандардың пікірінше,

VI-VIII ғасырларға, жалпытүркілік мүдде негізінде пайда болған алғашқы түркі мемлекетінің құрылуы кезеңімен тұспа-тұс келеді» /15/.

Большевиктік теория бойынша келешекте таптар да, мемлекетте жоғалуға тиіс. Тіпті олардан көрі тұрақтылау көрінсе де ұлттар да, ендеше ұлттық тілдер де жоғалады. Бүкіл әлемде бір ғана халық, не ұлт, бір ғана тіл қалуы ықтимал. Солай болады да. Әрбір халықтың, ұлттың қалыптасқан немесе қалыптасатын пролетариат табының бірден-бір жауы өз ұлтының буржуазиясы, үстем табы. Яғни халықтың бірлігінің өзі бір-бірінсіз бола алмайтын жау таптардан құралады. Пролетариат сонымен бірге тапсыз қоғамға келу арқылы өзін өзі тап ретінде жояды. Бірақ бұл идеялардың барлығы да әр кезеңде жағдайдың өзгеруіне байланысты мазмұны жағынан да, формасы жағынан да өзгерістерге ұшырай берді. Басқаша айтқанда жағдайлар ол идеялардың жалғандығын айғақтаған сайын большевизм көсемдері ұстанымдарын құтқару қамымен оларды үнемі жамап-жасқаумен болған. Мысалы дүниежүзілік пролетарлық революция идеясы сондай күйде болғаны белгілі. Маркс пен Энгельс пролетарлық, социалистік революция өнеркәсібі неғұрлым жоғары дамыған елдерде басталады деген болса, Ленин оның империализмнің ең осал буынында да жеңіске жете алады деген. Ал ол осал буын капиталистік өнеркәсіп енді ғана бой алып келе жатқан, пролетариат әлі толық қалыптасып үлгірмеген Ресей екен. Халқының басым көпшілігі шаруалар болған елде пролетариат диктатурасы тек қарулы күшпен ғана орнап, күшпен ғана ұстап тұруға болатын тәртіп екені о бастан белгілі еді.

Большевиктердің теория жүзінде тоталитарлық бағыт екендігі билікке келгеннен кейінгі іс-әрекеттерінде неғұрлым айқын көрінді. М.Шоқай «Яш Түркістан» беттерінде, басқа да басылымдардағы мақалаларында большевиктердің іс-әрекеттерінің, ең алдымен тоталитарлық озбырлықтарының демократиялыққа жат мәнін ашуды көздеді. Большевиктер, мысалы, көптеген елдерде коммунистік, солшыл күштердің ұйымдасуына тікелей ат салысып қана емес, сол істерді тікелей басқарып, оларда іштей бүліктік әрекеттерді қоздырып, олардың ішкі бірлігін, әлсіретуге күш салып келгені мәлім. Шет елдердегі коммунистік, солшыл партияларды қаржыландырып отырғаны да белгілі. Көп елдерде халықтың азғана тобын құрайтын солшыл күштердің үстемдігіне әкелуге тиіс әлемдік революция мақсатынан большевиктер ақырғы күйрегенге дейін баз кешкен жоқ /16/.

Оның үстіне М. Шоқай большевизмнің тоталитарлық, тіпті экстремистік мағынасын басқалардан көрі ерте түсінді. Большевик көсемдерінің жалпы концепциялық тұрғыларын, әсіресе, ұлт мәселесіне байланысты қағидаларының қалай өзгеріп, құбылып отырғанын жіті бақылап отырған. Большевик көсемдерінің ұғымында ұлттық дербестікке ұмтылу барлық халықтардың пролетариатының бірлігіне қауіпті, яғни қайшы келеді,

пролетарлық күресті әлсіретеді. Сондықтан ұлттық дербестік немесе автономия пролетариаттың жеңіске жету күресінде жағдайға қарай уақытша ғана ұран ретінде пайдалануға болатын нәрсе. Пролетариаттың түпкі мақсаттарының тұрғысынан ұлттардың жеке дербес мемлекет болуының өзі қажетсіз, тіпті зиянды. 1917 жылы жазда Петербург жұмысшы, солдат депутаттары кеңесінің төрағасы болып отырған Н. Чхеидзеге М. Шоқай жолығып, Түркістанның автономия болуына оның қалай қарайтындығын сұрағанда ол мұндай мәселені көтермегені жақсы екендігін ескерткен. Ташкенттегі теміржол жұмысшылары мен солдаттар кеңесінің билікті Петербургтағы төңкерістен де бұрын қолына алып алғандағы жергілікті Түркістан халқына жасаған зорлық-зомбылықтары патша кезіндегілерді тіпті жолда қалдырды деп жазды ол. Ташкентте 1917 жылы өткен Түркістан жұмысшы, солдат депутаттарының III съезінде бұл өңірдегі билікті қолына алып үлгірген большевиктер түркістандықтарды билік органдарына қатыстырмау жөнінде қаулы шығарғанын жазды. Оның мәнісі бір де бір пролетариаты жоқ елде пролетариат диктатурасын орнату ол елдің – халқының суверендік құқын тәрік ету екендігін олардың өздерінің мойындауы. Белгілі бір кезеңде Ташкент жұмысшы және солдат депутаттар кеңесінің басында жүрген большевиктер М. Шоқайды өз ұйымдарына шақырып, тіпті сол кеңесті басқаруды ұсынған. Бірақ, большевиктердің Түркістан халқына қатынасын жақсы білетін М. Шоқай одан бас тартты да, Түркістан автономиясын құру істеріне барлық жігерін жұмсады. «Азғана уақыттың ішінде М. Шоқайдың табандылығы мен ұйымдастырушылық қабілеті арқасында Түркістан халқының басым көпшілігі автономия идеясы төңірегінде топтасып, өзінің ұлттық мүддесін қорғауға шығады» /17/.

Яғни, большевиктермен ымырасыз күрес М. Шоқайдың Түркістан автономиясын Қоқанда құрған кезеңінен басталады. Және бұл тартыс тек саясат мәселелері шеңберінде ғана емес, көп жағдайда ол дүниетанымдық, философиялық, мәдени-рухани негіздерді де қамтып отырады. Ал бұл әсіресе еркіндік, демократия, адамдардың азаматтық құқықтары, халықтар мен ұлттардың өз тағдырын өзі шешуге құқықтылығы, теңдік пен әділеттілік т.б. тақырыптарда өрбіп отырады. Бұлар – оның басқарған «Яш Түркістан» журналының (1929-39 жж.) ең өзекті тақырыптары.

Ұлттық тәуелсіздік тақырыбы оның барлық сөз болып отырған ой түйіндерінің соқпай кетпейтін, тек соған алып келетін түп қазығы. Және ол туралы негізгі М. Шоқайдың ойынша, керісінше, ұлтты іштей берік бірлікке ұйыстыратын күш ұлттың барлық топтарына, жеке мүшелеріне де тән рухани зерденің бірлігі. Ал бірақ ол қандай бірлік? Экономикалық бірлік те, саяси бірлік те рухани тұтастықтан нәр алмаса, ұзақ тарихи берік тұтастыққа әкеле алмайтынын осы тақырып сөз болғанда ол үнемі айрықша шегелеп айтып отырады. Жазған мақалалары белгілі бір нақты саяси практикалық мәселені анықтауға арналып отырғандықтан оның философиялық-ғылыми мағынасын ашуға тоқтала алмайтындығын ескертіп отырады. Ондай белгілі бір

мағынаның бар екендігі, оның соған сүйене айтып отырғаны да күмән туғызбайды. Ол, біздіңше, қандай мағына болуы мүмкін? «...Мұстафа Шоқайдың қызметі тек Кеңестермен идеологиялық күрес жүргізумен шектелген жоқ. Ол тек белсенді саяси қайраткер ғана емес, Түркістанның тарихына байланысты ғылыми зерттеулер жүргізген ғалым да болды» /18/. Бұрынырақта айтылғандай М. Шоқай классикалық неміс философиясымен, әсіресе И. Канттың осы халық және ұлт туралы жазғандарымен жақсы таныс болған. Осылай деп қорытындылауға М.Шоқайдың И.Кант пен Фихтенің бұл туралы ойларына жасаған сілтемесі негіз береді. Және де ол сілтемелерде Кант пен Фихтенің халық пен ұлттың айырмашылығын көрсеткен анықтамасына бір дау тудырмайтын айқын қағида ретінде қарауы. Ол анықтамада талдау жасамағанымен, одан кейінгі «ұлттық зиялы» ұғымына берген талдауындағы ойлары осы анықтаманың негізінде өрбиді. Өйткені ұлттық зиялылар халықты ұлт деңгейіне көтеру үшін өз ұлтына тән ортақ сана, ал түркістандықтарды алсақ, «шығыстық зерде», «шығыстық рух» оларға да тән болуға тиіс. Онсыз олар өз халқына жат болып қалады. Оның ойынша, осындай жат болып қалу трагедиясы Шоқан Уәлихановтың басында болған. Сонымен бірге өзіндік «зиялыларысыз ұлтқа айналған саяси-әлеуметтік халық бұқарасы ешқашан болған емес» дейді ол /18, 176 б./.

Осы өз халқына рухани жақтан өгей болып қалу, ортақ рухы, санасы болу дегеннің ар жағында тұрған негізі туралы өзі сілтеме жасап отырған Кант әр адамның жан дүниесінің сан алуан жақтарын бір бүтіндікке келтіретін нәрсе игілік идеясы (идея блага) деген еді. Ол игілік идеясы халыққа да тән. Ол игілікті әр адам да, халық та қалай түсінсе де, оны неден көрсе де, оған тәуелсіз сол идея адамдардың бүкіл рухани дүниесін тұтастыққа келтіретін ұйтқысы бола алады. Оны кейін Ф.Ницше космологиялық құндылықтар деп атаған.

Осы сөздер М. Шоқайдың Ф. Ницшенің шығармашылығымен жақсы таныс екендігін көрсетеді. Әрине өз халқының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін өмірін сарп етіп жүрген Шоқай Ницшенің халықты тобыр, азғындап арығандардың, бишаралар мен жеңілгендердің жиынтығы деп қарайтын, адамзатты мақсат емес, тек құрал деп бағалаған тұрғысымен ешбір келісе алмақшы емес. Сондықтан да ол Фарабидің адамзатты мақсат тұтатын көзқарасын Ницшенің «асқақ тұлға» (сверхчеловек) идеясына қарсы қойды. Сонымен бірге үнемі күштілікке, артықшылыққа, үстемдікке, қысқаша – Ницшенің термині бойынша – билікке деген ырыққа – ұмтылуды әлемнің түпкі заңы деңгейіне жеткізетін принципіне М.Шоқайдың бүкіл өмірлік жолы, оның құндылығы сай келмек емес.

Осы тұрғыдан қарағанда М. Шоқайдың өмірлік құндылығы, оның түпкі мәні – бостандық, нақтырақ алғанда – ұлттық бостандық – деп айтуға болады. Ал ұлттық бостандықтың практика жүзінде ұйымдасу формасы – ұлттық дербес мемлекет.

Әрине, ұлттардың теңсіздіктері мемлекеттердің ара қатынастарында да, сөз жоқ көрінеді. Бірақ, бір мемлекеттің ішіндегі ұлтаралық қатынастарға карағанда мемлекет болып ажыраған ұлттардың арақатынастарындағы теңдік те, теңсіздік те әлдеқайда айқын көрінеді, өйткені олардың барлық кеңістік, экономикалық, мәдени, әсіресе саяси шекаралары – анық жіктелген. Ұлттар бұл соңғы жағдайда халықаралық жеке тұлға, яғни басқа сондай тұлғалармен тұтас тұлға ретінде қатынас жасауы тиіс.

М. Шоқайдың адамға, халыққа қатынасы туралы оның әл-Фарабидің қоғамның пайда болуы жөніндегі көзқарасына байланысты айтқандарында анық көрінеді. «Адамзат қоғамының шығуы туралы Фарабидің айтқан ойлары одан көп ғасырлар кейін Ж. Ж. Руссоның «Contrat social»... атты еңбегінде баяндалған. «Сите Модельде», – деп жазады барон Карро де Во, – Ницшенің жуық арадағы кейбір концепцияларына таң қаларлықтай ұқсас келетін, яғни зорлық пен күштің қоғамдағы рөлі жөніндегі ойлары бар». Бірақ, - деп жазады М. Шоқай, – Фарабидің күш пен зорлыққа қатынасы және олардың қоғамдағы рөліне беретін бағасы неміс философының көзқарасынан басқаша, тіпті қарама-қарсы. Егер Ницше үшін жақсылық дегеніміз жоғарғы кастаның төменгіге, «астам тұлғаның» қатардағы адамдарға үстемдігін қамтамасыз ететін нәрсе болса, Фараби үшін зорлық пен күш адамдық философиядағы зұлымдықтың дерті және «жетілген қаланың» авторы бұл туралы пікірін «жетілмеген қалалар» туралы тарауында айтқан» /19/.

Ұлттық тәуелсіздік идеясы мемлекеттік-саяси мағынада ғана емес, жалпы метафизикалық, философиялық мазмұнында да сөз болып отырады. Идеяның бұл жағы көбінесе нақты саяси, әлеуметтік мәселелерді талқылауда олардың астарында жатқан негізгі мағына ретінде көрінеді. Бірақ, бір ретте оның бұл жөнінде тікелей айтқаны да бар. Ұлттық тәуелсіздікке, бостандыққа ұмтылу, – дейді ол, – қолайлы жағдайлар қалыптасқан кезде табиғаттың заңындай көрінбей, болмай қалмайтын нәрсе. Яғни басылып, жаншылып қалған күнде де ол ұмтылыс ешқашан өшпейтін құбылыс. Осыған байланысты оның еркіндік, демократия, тәуелсіздік туралы ойлары Руссоның, Канттың Фихтенің көзқарастарымен сарындас екендігі айқын. Оған дәлел оның осы ойшылдардың айтқандарына келтірілген сілтемелері. Ницшенің халық туралы, оған «Асқақ тұлғаның» үстемдігін ақтап, негіздейтін концепциясына қарсы тұрғыда екендігін көрсеткен. М.Шоқай үшін басқаша болуы да мүмкін емес.

Осы бағыттағы оның ойлары әрі бүкіл бастан кешірген тәжірибелері оны автономиялық жолдың, әсіресе, Түркістан ұлт азаттық қозғалысы үшін жалған жол екендігі туралы шешімге алып келді. Өйткені Ресей сияқты мемлекеттің шеңберіндегі автономиялық ұлттың дербестігі туралы жалған елесті бекітеді, ұлттың дербестікке деген құлшынысын әлсіретеді. Олай

болса, тәуелділікте отырған ұлт үшін о бастан ақиқатты жол – ұлттың дербес мемлекетін құру үшін күрес.